خراسان بزرگ: سال هشتم، شماره (۲۹)، زمستان ۱۳۹٦
Quarterly bulletin of Greater Khorasan: Vol.8, No.29, Winter 2018

مطالعهٔ تطبیقی ساختار طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان با منطقه آذربایجان (قفقاز)*

اکرم بخشی[۱]
علی وندشعاری[۲]

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۱۴
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۲۷
شماره صفحات: ۳۲-۱۵

چکیده

ایران با دارا بودن طوایف متفاوت در حوزه بافندگی قالی دارای گنجینه ارزشمند طرح و نقش نیز می باشد. همزمان با کوچ و اسکان ایلات در نواحی مختلف ایران، فرهنگ و آداب هنری نیز از منطقه ای به دیگر مناطق نیز انتقال داده شده است. مساله اصلی در این پژوهش نحوه تاثیر پذیری بخشی از طرح و نقش قالی های کرد خراسان نشین از قالی های منطقه قفقاز می باشد. پژوهش حاضر با مطالعه طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان با منطقه آذربایجان (قفقاز، در پی پاسخ به این سوالات است که، الف) تنوع طرح و نقش در قالی های منطقه کردی خراسان و آذربایجان چگونه است؟ و ب) شباهت ها و تفاوت های طرح و نقش قالی های کرد خراسان با قالی های منطقه ی آذربایجان کدام اند؟ هدف از این مقاله نیز شناسایی ساختار مشترک طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان با آذربایجان می‌باشد که در نتیجه این بررسی بخشی از میزان شباهت و تفاوت این دو حوزه با یکدیگر بیان خواهد شد. این تحقیق از نوع توصیفی بوده و با رویکرد تطبیقی به بررسی طرح و نقش در قالی های این دو منطقه پرداخته است. جامعه آماری در این تحقیق به صورت هدفمند انتخاب شده، از این رو ۴ ناحیه بافندگی با ۹ نمونه از کرد خراسان و ۵ ناحیه بافندگی با ۱۰ نمونه از کشور آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته است. جمع آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای و میدانی می باشد. نتایج نشان می‌دهد شباهت‌های زیادی در قسمت‌هایی از فرم‌های هندسی ترنج، نقشمایه‌های متن و حاشیه در هر دو منطقه با وجود دارد. بیشترین مشابهت در نقشپردازی قالی‌ها مربوط به فرم ترنج، نوارهای حاشیه و نقشمایه‌های انتزاعی و گیاهی در متن است. مهمترین تفاوت نیز بیشتر بودن تراکم نقوش در قالی‌های آذربایجان، و بهره‌گیری بیشتر از نقوش انتزاعی گیاهی در قالی‌های کرد خراسان است.

واژه‌های کلیدی: قالی، طرح و نقش، کرد خراسان، آذربایجان، مطالعه تطبیقی.

---

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد اکرم بخشی با عنوان «مطالعه تطبیقی طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان، با منطقه کردستان در طی سه دهه اخیر و ارائه یک اثر طراحی مبتنی بر مطالعات» و به راهنمایی دکتر علی وندشعاری در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد فرش – دانشکده فرش- دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، ایران Bakhshi1368@gmail.com

۲. دانشیار - دانشکده فرش – دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، ایران (نویسنده مسئول) A.vandshoari@tabriziau.ac.ir

مقدمه و بیان مساله

قالی ایران با برخورداری از سنت و پیشینه غنی طرح و نقش، همواره برای محققان در این زمینه نیز ارزشمند تلقی می‌شود. با توجه به تغییر محل سکونت دسته‌ای از اقوام کرد خراسان[۱] از مرزهای کشور آذربایجان[۲] و استقرار در نواحی شمالی این استان، قالی و دستبافته‌های کردی منطقه با ویژگی‌های منحصربه‌فرد خود بافته می‌شود. ازاین‌رو مطالعات صورت یافته در حوزه پژوهش فرش نشان می‌دهد که دستبافته‌های کردی خراسان دارای ویژگی‌های ساختاری مخصوص به خود در نقش‌پردازی طرح و نقش می‌باشند. با توجه به جابه‌جایی دسته‌ای از مهم‌ترین ایلات کرد[۳] خراسان از قسمت‌هایی از کشور آذربایجان و پراکندگی در مناطق خراسان، به نظر می‌رسد شباهت و تفاوت‌هایی در قسمتی از ساختار دستبافته‌های این دو منطقه وجود دارد. در این راستا نیاز است که شباهت‌ها و تفاوت‌ها بامطالعه و بررسی‌های دقیق نیز مشخص شود تا از این طریق بتوان به میزان تأثیرپذیری قالی‌های این دو حوزه با یکدیگر دست‌یافت. ازاین‌رو در پژوهش حاضر بامطالعه و بررسی طرح و نقش در قالی کرد خراسان و کشور آذربایجان، به معرفی ساختار قالی‌های دو منطقه پرداخته‌ایم و سپس با رویکرد تطبیقی شباهت‌ها و افتراق‌های طرح و نقش این قالی‌ها به‌دست‌آمده است. مسأله اصلی پژوهش، چگونگی طرح و نقش و تنوع ساختار در طرح قالی‌های هر دو منطقه و عناصر تشکیل‌دهنده طرح قالی‌های بافته‌شده شامل ترنج، لچک، متن و حاشیه است. بر این اساس سؤالات موردنظر پژوهش عبارت‌اند از الف) تنوع طرح و نقش در قالی‌های منطقه کردی خراسان و آذربایجان چگونه است؟ و ب) شباهت‌ها و تفاوت‌های طرح و نقش قالی‌های کرد خراسان با قالی‌های منطقه‌ی آذربایجان کدام اند؟ بدین منظور در این تحقیق با بررسی ویژگی‌های ساختار شناسی در ترنج، لچک، نقشمایه‌های متن و حاشیه از طریق تصاویر و نمونه آنالیزهای خطی، به مجموعه اطلاعات طبقه‌بندی شده‌ای دست‌یافتیم. سپس با این آگاهی به بررسی افتراق و اشتراکات در قالی‌های هر یک از مناطق پرداخته شد که درنهایت منجر به دستیابی اطلاعات سودمندی از هر دو منطقه شده است.

پیشینه و ادبیات تحقیق

با توجه به تنوع مطالعات انجام‌شده در رابطه با قالی‌های کردی ایران، این منابع در دو گروه منابع خارجی و داخلی معرفی‌شده‌اند. در میان منابع خارجی، «ویلفرید اشتانزر[۴]» (۱۹۸۸م) در کتاب «Kordi lives. Rugs. Flatweves of the kurds in khorasan» با برخورداری از مجموعه‌ای تصاویر قالی و گلیم‌های منطقه کرد خراسان ازجمله منابع ارزشمند در پژوهش حاضر مطرح می‌گردد. «آزادی» (2001) نیز در کتاب با عنوان «Azerbaijani-Caucasian rugs»، مجموعه‌ای تصویری از قالی‌های آذربایجانی را تنظیم نموده است که هریک از نمونه‌ها بابیان محل بافت و ارائه مشخصات مختصر در رابطه بارنگ و طرح بررسی‌شده است.

در بین منابع داخلی، ژوله (۱۳۹۰) در کتاب «پژوهشی در فرش ایران» اشاراتی مختصر به مناطق کردنشین خراسان و قالی‌های آنان داشته است. مجابی (۱۳۸۹) در کتاب «پیش

---

۱. کرد خراسان: کردها یکی از بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین قبایل ایرانی و از مهم‌ترین عشایر بومی این سرزمین می‌باشند. طبق اسناد موجود به‌طورقطع در حوضه علیای دو رود فرات و دجله و در سلسله جبال زاگرس شمالی نخستین هسته‌های جامعه عشایری با استقرار این قبایل پی‌ریزی شده است (طیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۳).«این مردمان بیشتر در شمال غربی ایران، لیکن همچنین در شمال شرقی عراق و نیز در شرق ترکیه، نواحی جنوبی روسیه و حتی در سوریه زندگی می‌کنند» (فریه، ۱۳۷۴: ۱۴۵). از دوره صفویه و بخصوص بعدازآن که شاه‌عباس عده‌ای از کردان را به خراسان کوچاند (چه همه‌ی چهل هزار آمده باشند چه پانزده هزار خانوار) تعداد کردها و قدرت آن‌ها در شمال خراسان آن‌چنان مهم شد که در دوره‌ای طولانی از اواخر صفویه، دوره نادری، زندیه و بخصوص در زمان فتحعلی شاه قاجار بسیاری از جهانگردان و برخی از نویسندگان ایران شمال خراسان کنونی را (قوچان، شیروان، درگز و بجنورد) کردستان یا کردستان_ شمال شرقی نام نهادند (پاپلی یزدی، ۱۳۷۱: ۸۰).

۲. آذربایجان: قالی‌بافی، شایع‌ترین هنر مردمی آذربایجان به شمار می‌رود. اکتشافات باستان‌شناسی و تاریخی، نشان‌دهنده ریشه قدیمی قالی‌بافی در زمانه‌های قدیم ازجمله در عصر برنز است. هرودوت، کلودیو بطلیسموس، زنوفون و دیگر مورخان باستان از وجود قالی‌بافی در آذربایجان خبر داده‌اند. در عصر ساسانی (قرن ۳ تا ۷ م) قالی‌بافی در آذربایجان درحال‌توسعه بود و قالی‌هایی با نخ‌های ابریشم و ابریشم- طلایی تولید می‌شدند (ایزدی، مهناز شایسته فر، ۱۳۹۱: ۴۰).

۳. ایلات کرد: در جریان بررسی سلسله‌مراتب ایل‌های کرد خراسان دو ایل زعفرانلو و شادلو به‌عنوان ایلات مهم و شاخص در منطقه محسوب می‌شوند. ایل زعفرانلو که در زمان صفویه و بعدازاین دوره نقش سیاسی مهمی را در تاریخ خراسان ایفا کرده است. پس از فتح هرات به امر شاه‌عباس که کردان چشمگزگ (زعفرانلو) نیز در آن نقش مؤثری داشتند، شمال خراسان به آنان اختصاص یافت. لکن همچنان که خواهد آمد پس از انعقاد قرارداد ۱۲۹۹ آخال سرزمین‌های شمالی خراسان به تصرف روس درآمد و کردها مجبور به عقب‌نشینی شدند(توحدی، ۱۳۶۴: ۱۵۳). همچنین ایل کرمانج شادی لو که امروز به شادلو معروف شده، هم‌زمان با چمشگزگ از جنوب قفقاز به آذربایجان و ازآنجا به خوار و ورامین و ازآنجا به خراسان انتقال یافته‌اند. مرکز اولیه آن‌ها در قفقاز شهرهای دوین، چخور سعد، بوجنگرد، گنجه، ایروان و قراباغ بوده که امروز محل سکونت آن‌ها شهرستان وسیع بجنورد خراسان است (همان: ۳۱۱).

4. Stanzer, Wilfried

درآمدی بر تاریخ فرش جهان» به سوابق تاریخی قالیبافی، اشتراک موتیف‌ها و طرح‌های قفقاز و ایران و طبقه‌بندی فرش‌های قفقاز پرداخته است. در این منبع نیز بیان‌شده است که عمده نقش‌مایه‌های این فرش‌ها شامل گل‌ها، ترنج‌ها، شانه‌ها و ضربدری‌ها می‌باشد. همچنین به موارد مشترک در فرش‌های قفقاز و ایران ازجمله کاربرد حاشیه دوست کومی اشاره‌شده است. کمند لو (۱۳۹۵) در کتاب «طرح و نقش در فرش‌های عشایری و روستایی خراسان شمالی» به معرفی برخی از طرح‌های کردی خراسان به همراه اقوام ترکمن پرداخته است. این کتاب به ارائه سابقه تاریخی از اقوام کرد خراسان، ایل‌ها و طوایف ساکن در استان خراسان شمالی به همراه معرفی تعدادی از طرح‌های قالی کرد شمال خراسان پرداخته است. نصیری (۱۳۸۵) در کتاب «فرش ایران» در رابطه با تاریخچه، طرح و اسلوب‌های بافندگی قالی‌های کردی خراسان اشارات بسیار مختصری داشته است. همچنین در بخش مربوط به مطالعات تاریخی کرد خراسان، توحدی اوغازی (۱۳۶۴) در کتاب شش‌جلدی «حرکت تاریخی کرد به خراسان در دفاع از استقلال ایران» به بیان تاریخ گسترده مهاجرت و جابه‌جایی اقوام کرد ساکن در شمال خراسان پرداخته است. پاپلی یزدی (۱۳۷۱) در کتاب «کوچ‌نشینی در شمال خراسان» مطالبی بسیار ارزشمند در رابطه با محیط طبیعی، پوشش گیاهی و معرفی کوچ‌نشینان که شامل تاریخچه و ایلات مختلف کردنشین شمال خراسان می‌باشد ارائه نموده است. طیبی (۱۳۸۸) در کتاب با عنوان «مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر»، به جوامع عشایری، سابقه تاریخی، تعاریف و مفاهیم در نظام عشایری، شناسایی جغرافیایی در کنار جشن‌ها، اعتقادات و باورهای آنان پرداخته است.

در برخی مطالعات میان‌رشته‌ای نیز با دستمایه قرار دادن طرح و نقش قالی‌های کردی به انجام رسیده است که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد. کاظم پور و سلیمانی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «مطالعه نقوش دستبافته‌های خراسان شمالی و استفاده از آن‌ها در طراحی نشانه» به ویژگی‌های معنوی و درونی دست بافته‌های خراسان شمالی و امکان طراحی نشانه از میان نقوش پرداخته‌شده‌اند. ایزدی و شایسته فر (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «مطالعه تطبیقی ساختار طرح لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس» به شناسایی و معرفی ویژگی‌های ساختاری طرح لچک و ترنج قالی‌های این دو منطقه پرداخته‌اند. همچنین معرفی شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری طرح لچک‌و ترنج دو منطقه ازجمله موارد بررسی‌شده این پژوهش مطرح می‌شود. بخشی و وندشعاری (۱۳۹۵) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی ساختار فرمی طرح و نقش قالی‌های اصیل کردی خراسان (رضوی و شمالی)» قالی‌های اصیل کردی این منطقه را معرفی نموده‌اند. برآیند مطالعات انجام‌شده در زمینه طرح و نقش قالی‌های کردی خراسان و آذربایجان نشان می‌دهد، پژوهشی در رابطه با تطبیق قالی‌های کرد خراسان با آذربایجان صورت نگرفته است. ازاین‌رو پژوهش حاضر بامطالعه منسجم و هدفمند قالی‌های کرد خراسان با منطقه آذربایجان و بیان افتراق و تشابه طرح و نقش دو منطقه دارای جنبه نوآوری می‌باشد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع تحقیق توصیفی – تحلیلی بوده و نتایج با رویکرد تطبیقی و به شیوه کیفی جزئی‌نگر به‌دست‌آمده است. روش جمع‌آوری اطلاعات میدانی و کتابخانه‌ای بوده است. جمع‌آوری پیشینه تاریخی قالی‌بافی در هر دو منطقه کتابخانه‌ای است. شناسایی نمونه قالی‌های کرد خراسان به‌صورت میدانی توسط نگارندگان انجام‌گرفته و مطالعات صورت پذیرفته تصاویر در حوزه قالی‌های کشور آذربایجان به‌صورت کتابخانه‌ای در منابع مکتوب بوده است. مطالعات میدانی با کمک گرفتن از شیوه‌های مصاحبه‌های باز، عکس‌برداری، ضبط فیلم و سپس پیاده‌سازی متن مصاحبه‌ها به‌صورت مکتوب و تحلیل آن‌ها به انجام رسید. جامعه آماری و نحوه انتخاب قالی‌ها، به شیوه هدفمند و بر اساس فراوانی انتخاب‌شده است. ازاین‌روی با توجه به رویکرد تطبیقی این پژوهش، تعداد روستاهای جامعه هدف انتخاب‌شده از منطقه خراسان با توجه به پراکندگی مناطق روستایی کردنشین ۵ روستا با ۹ نمونه قالی و کشور آذربایجان ۵ منطقه با ۱۰ نمونه و درمجموع ۱۹ نمونه، به‌عنوان جامه آماری تهیه‌شده از قالی‌های کردی خراسان و آذربایجان (قفقاز[۱]) در پژوهش حاضر موردمطالعه قرارگرفته است. در ادامه نیز به بررسی جزئی و دقیق ساختار طرح و نقش قالی‌های دو منطقه پرداخته‌شده تا از این طریق بتوان به مطالعات تطبیقی دو حوزه و طبقه‌بندی نتایج حاصل از مطالعات دست‌یافت.

---

۱. قفقاز: سرزمین قفقاز قرن‌ها جزو سرزمین ایران بوده و در زمان فتحعلی شاه قاجار و در طی دو معاهده گلستان و ترکمانچای (در سال‌های ۱۲۲۸ و ۱۲۴۳ ق) به مالکیت روسیه تزاری و سپس شوروی سابق درآمد (مجابی، ۱۳۸۸: ۲۸۳).

مناطق بررسی‌شده کردنشین خراسان و آذربایجان (قفقاز)

در پژوهش حاضر، مجموع مناطق کردنشین موردبررسی در استان خراسان شامل ۴ منطقه و مناطق مورد مطالعه در حوزه آذربایجان شامل ۵ منطقه است. جدول شماره ۱ نشان‌دهنده نواحی جغرافیایی بررسی‌شده جامعه آماری در منطقه کردی خراسان و آذربایجان می‌باشد.

جدول ۱. معرفی مناطق جغرافیایی جامعه آماری نمونه تحقیق

استان	شهرستان	شهر- روستاها	تعداد نمونه‌های موردبررسی	مجموع نمونه‌های بررسی‌شده
خراسان	قوچان	عمارت	۴	۹
		بردر	۱	
		برج زیدانلو	۱	
	اسفراین	پای جُوین	۱	
	فاروج	تیتکانلو	۱	
	مانه و سملقان	آشخانه	۱	
آذربایجان	قوبا	ناحیه قوبا	۱	۱۰
	شیروان	سالیان مرکز ناحیه شیروان	۱	
		مرکز ناحیه شیروان	۲	
		مرکز آق سو	۱	
		ناحیه کوردمیر	۱	
	گنجه	مرکز ناحیه	۱	
	قزاق	ناحیه قزاق	۲	
	قره‌باغ	ناحیه بردا	۱	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

طبقه‌بندی اسمی ساختار قالی‌های کردی خراسان و منطقه آذربایجان

مطالعات نشان داد طرح‌های رایج در قالی‌های کردی خراسان و منطقه آذربایجان شامل ۵ طرح، ۱) لچک ترنج دار، ۲) ترنج دار (حوضی)، ۳) بندی، ۴) قابی (خشتی)، ۵) سرتاسری می‌باشند. نمونه‌های جدول شماره (۲) و (۳) مطابق با این طبقه‌بندی و با اضافه کردن اسامی و اصطلاحات رایج محلی طرح‌ها معرفی‌شده‌اند.

طبقه‌بندی و معرفی تصویری قالی‌های جامعه آماری

با توجه به تنوع و گستردگی طرح و نقش در قالی‌های مناطق بافندگی کردی خراسان و آذربایجان، در جداول (۲) و (۳) تصاویر قالی‌های جامعه نمونه آماری بر اساس طبقه‌بندی اسمی صورت گرفته از هر دو منطقه آورده شده است. این تصاویر در مطالعات تطبیقی کتابخانه‌ای و میدانی دارای بیشترین میزان مشابهت با یکدیگر در ساختار فرمی طرح (ترنج، لچک، نقش‌مایه متن و حاشیه) می‌باشند. همچنین در این راستا تعداد ۱۰ نمونه از طرح‌های شاخص مناطق کردنشین خراسان با در نظر گرفتن تطبیق قالی‌های این حوزه با منطقه آذربایجان، به‌صورت هدفمند انتخاب گردید. جامعه آماری خراسان با ۲ نمونه طرح لچک‌ترنج دار، ۴ نمونه طرح ترنجی، ۱ نمونه بندی، ۱ نمونه قابی (خشتی) و ۱ نمونه واگیره‌ای است. در این میان جامعه آماری نمونه قالی-های آذربایجان نیز شامل تعداد ۱ نمونه قالی با طرح لچک‌ترنج دار و ۵ نمونه با طرح ترنجی، ۱ نمونه بندی، ۲ نمونه قابی (خشتی) و ۱ نمونه واگیره‌ای که دارای مشابهت با قالی‌های کردی خراسان هستند، می‌باشند.

در ادامه مطالب نیز ساختار و ویژگی‌های فرمی و هندسی طرح و نقش قالی‌های هریک از مناطق موردبررسی قرارگرفته تا از این طریق بتوان به تنوع طرح و نقش و میزان تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر دست‌یافت.

طرح و نقوش قالی‌های کرد خراسان و آذربایجان

با توجه به تنوع و گستردگی طرح و نقش در قالی‌های کردی خراسان و با در نظر گرفتن تطبیق قالی‌های این حوزه با

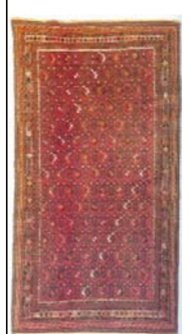
منطقه آذربایجان، به‌صورت هدفمند تعدادی از طرح‌های شاخص مناطق کردنشین خراسان انتخاب گردید. بر همین اساس این دسته از طرح‌ها مطابق جدول (۲) در زیر آورده شده است که شامل ۱ نمونه با طرح لچک ترنج دار، ۴ نمونه قالی با طرح ترنج دار، ۱ نمونه با طرح‌بندی، ۱ نمونه با طرح قابی (خشتی) و ۱ نمونه با طرح واگیره‌ای است. جامعه آماری آذربایجان نیز شامل ۱ نمونه با طرح لچک ترنج دار، ۵ نمونه قالی با طرح ترنج دار، ۱ نمونه با طرح لچک ترنج دار، ۱ نمونه با طرح‌بندی، ۱ نمونه با طرح قابی (خشتی) و ۱ نمونه با طرح واگیره‌ای است که دارای مشابهت‌هایی با قالی‌های کردی خراسان هستند. در ادامه مطالب نیز ویژگی‌های فرمی و هندسی طرح و نقش این قالی‌ها موردبررسی قرارگرفته است.

جدول ۲. معرفی تصویری جامعه آماری نمونه تحقیق، منطقه خراسان

ترنج دار (حوضی)		
		
تصویر شماره (۱) روستای عمارت، قوچان	تصویر شماره (۲) روستای عمارت، قوچان	تصویر شماره (۳) روستای پای جوین، اسفراین
	لچک ترنج دار	
		
تصویر شماره (۴) روستای عمارت، قوچان	تصویر شماره (۵) روستای تیتکانلو، فاروج	تصویر شماره (۶) روستای بردر، قوچان
بندی	**قابی (خشتی)**	**واگیره‌ای**
		
تصویر شماره (۷) روستای برج زیدانلو، قوچان	تصویر شماره (۸) روستای عمارت، قوچان	تصویر شماره (۹) روستای آشخانه، مانه و سملقان (اشتانزر، ۱۹۸۸، ۹۴)

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

جدول ۳. معرفی تصویری جامعه آماری نمونه تحقیق، منطقه آذربایجان

ترنج دار (حوضی)				
				
تصویر شماره (۱۰) ناحیه قوبا، قوبا/ ربع آخر قرن ۱۹ Azadi, 283	تصویر شماره (۱۱) سالیان، مرکز ناحیه شیروان/ سال ۱۹۱۱ Azadi,347	تصویر شماره (۱۲) قزاق/ ابتدای قرن ۲۰ Azadi, 415	تصویر شماره (۱۳) ناحیه بردا، قره‌باغ/ ربع آخر قرن ۱۹ Azadi, 337	تصویر شماره (۱۴) ناحیه قزاق، قزاق/ اوایل قرن ۲۰ Azadi, 475
لچک‌ترنجدار	**بندی**	**قابی (خشتی)**		**واگیره‌ای**
				
تصویر شماره (۱۵) شیروان، مرکز ناحیه، شیروان/ نیمه دوم قرن ۱۹ Azadi, 283	تصویر شماره (۱۶) ناحیه کوردمیر، شیروان/ اواخر قرن ۱۹ Azadi, 347	تصویر شماره (۱۷) مرکز ناحیه، گنجه، شروان/ سال ۱۸۹۴ Azadi, 415	تصویر شماره (۱۸) ناحیه آق سو، شروان/ اوایل قرن ۲۰ Azadi, 337	تصویر شماره (۱۹) مرکز ناحیه، شیروان/ سال ۱۹۱۰ Azadi, 285

مأخذ: Azadi, 2001

بررسی ویژگی‌های فرمی و هندسی در قالی‌های جامعه آماری تحقیق

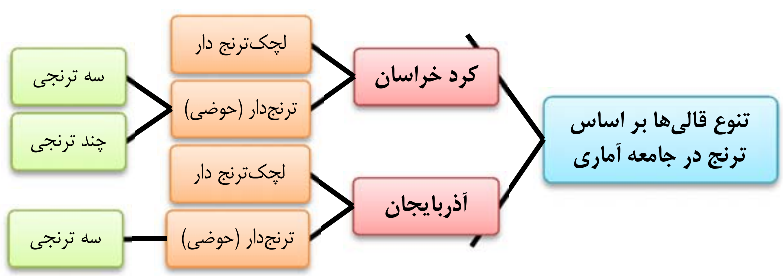
با بررسی جداول طبقه‌بندی تصویری (۲) و (۳) طرح ترنجی و لچک‌ترنج دار بیشترین میزان فراوانی در بین نمونه‌های منطقه را دارا می‌باشد. ازاین‌رو در این قسمت نیز آنالیز خطی هر یک از نمونه‌ها، مطابق جداول تصویری آورده شد تا از این طریق بتوان به بررسی هریک از ساختار ترنج، لچک، نقش‌مایه متن و حاشیه به تفکیک مناطق پرداخته شود. همچنین لازم به ذکر است بررسی سایر نمونه‌ها دارای طرح قابی، بندی و واگیره‌ای در جداول مربوط به نقش‌مایه‌های متن و حاشیه موردبررسی قرارگرفته است. مورد قابل‌توجه دیگر در انتها این قسمت بررسی اشتراکات و افتراقات موجود در طرح‌های هر یک از این دو منطقه می‌باشد تا از این طریق بتوان به نکات قابل‌تأملی نیز دست‌یافت.

بررسی ساختار ترنج

ترنج به‌عنوان شکل مرکزی در متن قالی، یکی از مؤثرترین عناصر بصری مطرح می‌شود. آذرپاد در فرش نامه ایران ترنج را به‌عنوان نقش قراردادی که در میان نگاره‌های قالی جای‌گاه ویژه‌ای دارد معرفی نموده است (آذرپاد، ۱۳۸۳: ۱۳۷). ازاین‌رو

این فرم در قالی‌های ایلیاتی و عشایری با توجه حفظی و ذهنی بافی به‌صورت ساده و با خطوط زاویه‌دار نقش‌پردازی می‌شود. با توجه به مطالعات صورت پذیرفته در این پژوهش، فرم ترنج در قالی‌های کردی خراسان دارای نقش‌پردازی مخصوص به خود است. ترنج در قالی‌های جامعه آماری تحقیق کرد خراسان، در دو گروه لچک ترنج دار و ترنج دار (حوضی) می‌باشد. با توجه به تنوع ساختار در طرح ترنج‌های منطقه، نمونه‌های موجود گروه قالی‌های ترنج دار (حوضی)، به دو دسته سه ترنجی و چند ترنجی تقسیم شود. ازآنجایی‌که قالیبافی در آذربایجان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین هنرهایی به شمار می‌رود که در میان مردم منطقه دارای جایگاه ارزشمندی است. در این میان ترنج در قالی‌های هریک از مناطق بافندگی این منطقه دارای ساختار مخصوص به خود در طرح و نقش می‌باشد. در این خصوص در مقاله ایزدی و شایسته فر بیان‌شده قالی‌های منطقه شیروان دارای ترنج‌های بزرگ و ستاره‌ای شکل بوده که زمینه را پوشش می‌دهد. همچنین متن قالی‌های منطقه قراباغ نیز با ترنج‌های پیوسته و ناپیوسته بزرگی در سطح زمینه تکرار شده‌اند که نقوش کوچک‌تری به‌طور منظم در کنار هم آمده‌اند (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۲). در ادامه استفاده از ترنج‌های بزرگ، سه و چند ترنج در متن قالی با خطوط زاویه‌دار و تجریدی به شکل‌های ستاره‌ای و فرم‌های هندسی نظیر هشت و شش‌ضلعی از ویژگی‌های ترنج قالی‌های آذربایجان است. همچنین با بررسی نمونه طرح‌های خطی مستخرج از طبقه‌بندی قالی‌های ترنجی آذربایجان مطابق جامعه آماری، ساختار مورداستفاده در تعداد فرم ترنج به‌صورت سه ترنجی است که هر یک از آنان دارای خصوصیات مختص به خود می‌باشند. در ادامه به بررسی فرم ترنج مطابق طبقه‌بندی مطرح‌شده درهر یک از مناطق پرداخته خواهد شد.

نمودار ۱. انواع قالی‌های ترنج دار جامعه نمونه آماری تحقیق

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

ترنج در قالی‌های لچک ترنجی

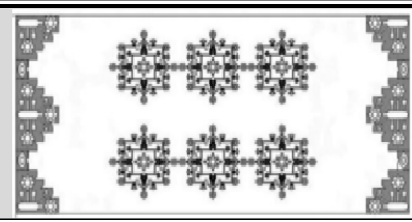
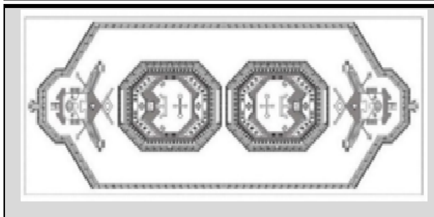
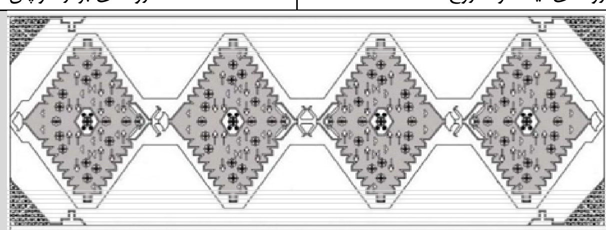
کرد خراسان: با توجه به مطالعات میدانی صورت پذیرفته فرم ترنج در میان بافندگان منطقه به نام قاب شناخته می‌شود(عمرانی: ۰۴/۲۵/ ۱۳۹۴) که با استفاده از فرم هندسی مربع و هشت‌ضلعی اجراشده است. در مواردی مطابق تصویر (۲۱) ترنج با استفاده از دو فرم انتزاعی که در زبان محلی کلاه روسی[۱] نامیده می‌شود اجراشده است. بدین‌صورت که به‌صورت منفصل همانند سر ترنج در قسمت بالا و پایین ترنج قرارگرفته‌اند. همچنین بافت این طرح با استفاده از تک، دو و سه ترنج (قاب) در متن قالی اجرا می‌شده که با توجه به اطلاعات میدانی، بیشترین نمونه‌های موجود در قالب دو ترنج (قاب) است (تصاویر ۲۰ و ۲۱). (در مورد همه تصاویر ر.ک. به جداول شماره ۲ و ۳).

آذربایجان: ساختار ترنج مورداستفاده در متن قالی با به‌کارگیری چهار ترنج لوزی شکل به‌صورت متصل که دارای

۱. کلاه روسی: طرح موجود در قالب لچک‌ترنج با عنوان نام محلی جلیل بافته می‌شود که ازجمله طرح‌های شاخص کرد خراسان محسوب می‌شود. استفاده از نقش‌مایه‌هایی مشابه قالی‌های قفقازی در این طرح، دلیلی بر عدم اصالت کردی بودن تلقی نمی‌شود. چراکه با توجه به مرزهای تحت سلطه ایران تا قبل از صدور عهدنامه گلستان که قفقاز و ارمنستان جزئی از خاک ایران محسوب می‌شده، سکونت برخی از ایلات و طوایف کرد خراسان در این ناحیه بوده است. ازجمله مراکز بافت این طرح در استان خراسان رضوی شهرستان قوچان (روستای بردر، قرچقه) و همچنین استان خراسان شمالی شهرستان شیروان (روستای اوغاز، بُوانلو) را می‌توان نام برد (حسینی، ۹۵/۰۱/۲۰).

خطوط محیطی پلکانی در اطراف می‌باشد ترسیم‌شده است. همچنین ترنج‌های قالی، هریک از آنان در فضایی هندسی به شکل لوزی محصور گردیده و با زمینه رنگی متفاوت از متن و نقش‌پردازی همسو با متن به‌صورت یک‌دوم اجراشده‌اند (تصویر ۲۲).

جدول ٤. فرم خطی ترنج در قالی‌های لچک‌ترنجی جامعه آماری نمونه تحقیق

لچک‌ترنج‌دار	خراسان	 تصویر(۲۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۵) روستای تیتکانلو، فاروج	 تصویر(۲۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۶) روستای بردر، قوچان
	آذربایجان	 تصویر(۲۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۵) شیروان، مرکز ناحیه، شیروان	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

ترنج در قالی‌های ترنج دار

سه ترنجی

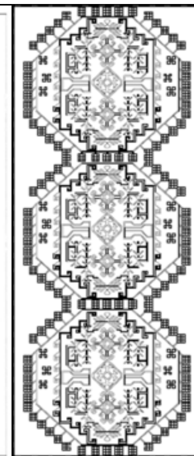
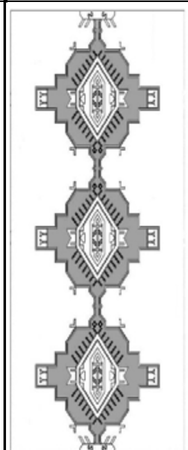
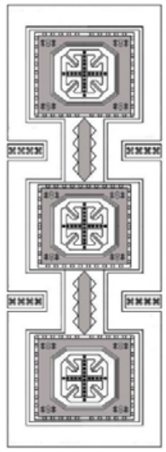
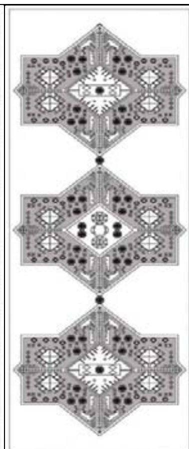
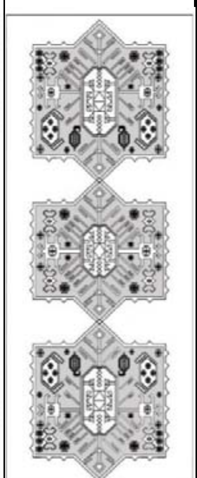
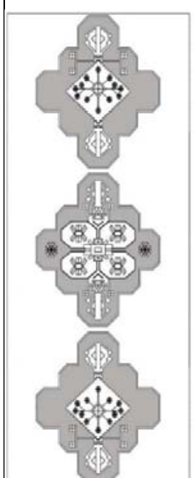
کرد خراسان: ساختار ترنج در هریک از قالی‌ها بر اساس استفاده از سه ترنج اجراشده که در اصطلاح محلی اقوام کرد خراسان، ترنج مجمع[۲] نامیده می‌شود. همچنین در مصاحبه با بافندگان حاضر در منطقه، حوض[۳] نام دیگری است که به ترنج اطلاق می‌گردد (ناظر: ۱۳۹۴/۰۵/۱۰). معمولاً در طرح‌های سه ترنجی، ترنج‌ها در امتداد یکدیگر و با استفاده از نقش‌پردازی یکسان اجرا می‌شود. نقش‌پردازی ترنج در قالی‌های ذکرشده با استفاده از انواع فرم‌های انتزاعی برگرفته از محیط زندگی بافنده، نقوش گیاهی و حیوانی صورت پذیرفته است (تصاویر ۲۳، ۲۴ و ۲۵).

آذربایجان: ساختار ترنج مورداستفاده در قالی‌های منطقه برگرفته از فرم هندسی به شکل مربع، هشت‌ضلعی، مستطیل و لوزی می‌باشد. تکرار هریک از فرم‌های ترنج به‌صورت منفصل و در مواردی متصل به یکدیگر در سطح متن قالی تکرار شده است. در این‌گونه از طرح‌ها ابعاد بزرگ ترنج به‌عنوان اصلی‌ترین عامل بصری در قالی خودنمایی می‌کند. همچنین نقش‌پردازی مورداستفاده در فضای داخلی ترنج‌ها در مواقعی به‌صورت یک‌چهارم تصویر (۲۸) و یک‌دوم تصویر (۲۹ و ۳۰) اجراشده است که کاربرد نقوش انتزاعی گیاهی بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است (تصاویر ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹ و ۳۰).

۲. مجمع: در اصطلاح محلی کرد خراسان به معنای سینی بزرگ است.

۳. حوض: در بین بافته‌های کرد شمال خراسان در اصطلاح محلی به فرش‌های ترنج دار، حوضی یا باسکه بیل (باسکه‌پیل، باسکوویل یا باسکوبیل) می‌گویند و عمدتاً به‌صورت مربع یا مستطیل هستند (کمندلو، ۱۳۹۵: ۶۹).

جدول ۵. فرم خطی ترنج‌های جامعه آماری تحقیق

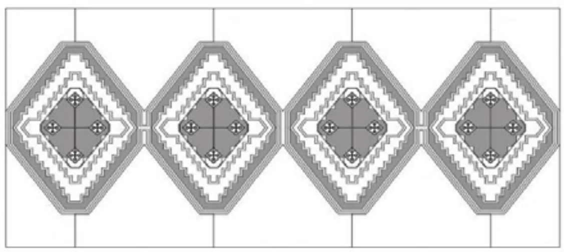
		کرد خراسان		آذربایجان		
ترنج‌دار	سه ترنجی					
		تصویر(۲۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۱) روستای عمارت، قوچان	تصویر(۲۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۲) روستای عمارت، قوچان	تصویر(۲۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۰) ناحیه قوبا، قوبا	تصویر(۲۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۱) سالیان، مرکز ناحیه شروان	تصویر(۲۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۲) قزاق
			---			---
		تصویر(۲۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۳) روستای پای‌جوین، اسفراین	---	تصویر(۲۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۳) ناحیه بردا، قره‌باغ	تصویر(۳۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۴) ناحیه قزاق، قزاق	---

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

چند ترنجی

فرم ترنج مورداستفاده در طرح ترنج دار این منطقه به‌صورت لوزی می‌باشد که دور اضلاع آن با نواری که در اصطلاح محلی دور چرخ نامیده می‌شود به یکدیگر متصل شده است. در این میان فضاسازی متن همانند ساختار هندسی فرم ترنج‌ها در نظر گرفته‌شده اما با ترکیب‌بندی رنگی متفاوت در هر قسمت اجراشده است (تصویر ۳۱).

جدول ٦. فرم خطی ترنج‌های جامعه آماری کردنشین خراسان

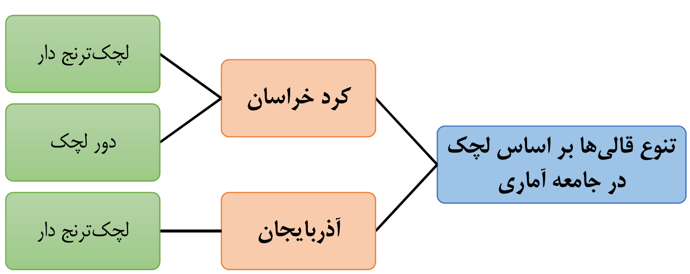
ترنج دار (حوضی)	چند ترنجی	
		تصویر(۳۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۴) روستای عمارت، قوچان

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

بررسی ساختار لچک

کاربرد لچک در متن قالی به‌عنوان یکی از عوامل زیبایی‌آفرین بصری دارای تناسبات و ساختار مختص به خود می‌باشد در ادامه بررسی ساختارهای متنوع لچک در قالی‌های جامعه آماری هریک از دو منطقه حاکی از آن است که در قالی‌های کرد خراسان لچک بانام‌های؛ لچک ترنج دار و دور لچک می‌باشد و در نمونه قالی‌های منطقه آذربایجان حالت قرارگیری لچک‌ها به‌صورت ساختار متعارف لچک ترنج است که دارای تفاوت‌هایی با یکدیگر می‌باشند. در ادامه به شرح خصوصیات کلی لچک‌های هر منطقه به همراه ارائه تصاویر خطی پرداخته‌شده است.

نمودار ۲. طبقه‌بندی انواع لچک در قالی‌های جامعه نمونه آماری تحقیق

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

کرد خراسان

قالی‌های لچک ترنج دار

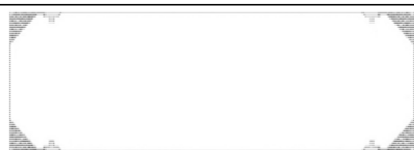
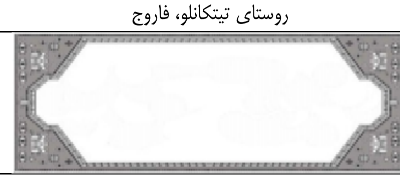
در نمونه قالی روستای تیتکانلو، فرم لچک به‌صورت مثلث قائم‌الزاویه می‌باشد که از قسمت عرضی به یکدیگر متصل شده است. فضاسازی داخلی لچک‌ها با استفاده از نقش‌مایه‌های انتزاعی گیاهی به نام دسته‌گل به‌صورت هندسی انتزاعی اجراشده است (تصویر ۳۲).

قالی‌های دور لچک: ساختار لچک در این قالی در تناسب با فضای متن اجراشده است. استفاده از مثلث قائم‌الزاویه به‌عنوان فرم لچک و اتصال آن‌ها در قسمت طولی توسط نواری منقوش از ویژگی‌های آن است. همچنین استفاده از نقش‌مایه‌های انتزاعی حیوانی مانند پروانه و انواع گل‌ها به همراه نقش کوچک آدمک (کلاه روسی) به‌صورت منفصل به‌عنوان عناصر به‌کاررفته در فضای لچک محسوب می‌شوند (تصویر ۳۳).

آذربایجان

قالی‌های لچک ترنج دار: ساختار لچک در این قالی به این صورت قابل‌بررسی است که ابعاد مثلث قائم‌الزاویه لچک در قسمت بالایی قالی بزرگ‌تر و قوی‌تری از قسمت پایین می‌باشد و این امر نیز موجب شده از میزان و قدرت تأثیر بصری لچک در متن قالی نیز کاسته شود (تصویر ۳۴).

جدول ۷. فرم خطی لچک در جامعه آماری تحقیق

	کرد خراسان	آذربایجان
لچک‌ترنج‌دار		
	تصویر(۳۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۵) روستای تیتکانلو، فاروج	تصویر(۳۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۵) شروان، مرکز ناحیه، شروان
دور لچک		---
	تصویر(۳۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۶) روستای بردر، قوچان	---

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

بررسی ساختار کلی متن قالی‌های کردی خراسان و آذربایجان (طرح‌های غیر لچک و ترنج دار)

قالی با طرح‌بندی

الف) کرد خراسان: ساختار فرم هندسی مورداستفاده در هر یک از قاب‌های متن به شکل لوزی است که استفاده از نقش‌مایه انتزاعی گیاهی به نام برگ چنار در سراسر متن دلیل نام‌گذاری این طرح می‌باشد. همچنین در قسمت بالای هر یک از برگ‌های چنار نقش پرنده‌ای در حال پرواز نشان داده‌شده است (تصویر ۳۵).

ب) آذربایجان: متن قالی در این طرح با استفاده از رنگ قرمز به اجرا در آمده است که در کتاب قالیچه‌های آذربایجانی– قفقازی بیان‌شده طرح به‌کاررفته در متن قالی ترکیبی از طرح لانه‌زنبوری شش‌گوشه (بندی رومی) در ردیف‌های منظم است. همچنین هریک از لانه زنبوری‌ها با استفاده از نقش شاه‌عباسی هندسی نقش‌پردازی شده است (آزادی، ۲۰۰۱: ۳۲۸)، (تصویر ۳۶).

قالی با طرح قابی (خشتی)

الف) کرد خراسان: متن این نمونه قالی متشکل از تکرار ۲۴ عدد قاب (خشت) به شکل مربع می‌باشد که درون آن قاب‌های هندسی هشت‌ضلعی قرارگرفته است. ازجمله نقش‌مایه‌های اصلی که در متن قالی به‌صورت هندسی انتزاعی اجرا گردیده می‌توان به ستاره در مرکز هریک از قاب‌ها به همراه نقش خرچنگی اشاره نمود (تصویر ۳۷).

ب) آذربایجان: ساختار متن قالی متشکل از قاب‌هایی بافرم هندسی شش‌ضلعی به‌صورت منفصل از یکدیگر می‌باشد که در کتاب قالیچه‌های آذربایجانی بیان‌شده است نقش به‌کاررفته در میان هریک از هشت‌ضلعی‌ها قلاب‌های ضربدری بزرگ می‌باشد که اضلاع آن‌ها کاملاً به‌صورت مساوی نیست و کمی

کشیده‌تر لحاظ گردیده است (آزادی، ۲۰۰۱: ۳۹۶). همچنین در متن قالی از سایر نقوش انتزاعی و حیوانی به‌صورت منفصل و پراکنده استفاده‌شده است (تصویر ۳۸).

متن مورداستفاده در قالی شامل سه ردیف افقی فرم هندسی مربع یا مستطیل (ترنج، گول) می‌باشد. هشت‌گوش‌هایی که رنگ زمینه آن‌ها قرمز است دارای لوزی‌های دندانه‌دار (مضرس) هستند که در چرخش و برگشت دارای ستاره‌هایی به رنگ آبی تیره می‌شوند. همچنین دو سطح مابین با سه طرح اصلی (بوکمه)، چهار گل. طرح‌های کوچک دیگر و نقش حیوانات تزئین شده‌اند (آزادی، ۲۰۰۱: ۳۱۸)، (تصویر ۳۹).

قالی با طرح واگیره‌ای

الف) کرد خراسان: متن قالی در این طرح با استفاده از شکل هندسی لوزی به‌صورت منفصل اجراشده که نقش به‌کاررفته در مرکز هریک از لوزی‌ها در هر ردیف با یکدیگر متفاوت در نظر گرفته‌شده است (تصویر ۴۰).

ب) آذربایجان: متن قالی در این طرح متشکل از تکرار قاب‌هایی به شکل لوزی می‌باشد که طرح‌های به‌کاررفته در مرکز هر یک از لوزی‌ها با شکل ضربدری کوچک اجراشده است. همچنین یکی از ویژگی‌های بارز در نقش‌پردازی متن قالی که موجب شده تا ازلحاظ بصری بیشتر موردتوجه بیننده قرار گیرد، تراکم بالای نقوش هست که از انواع نقوش انتزاعی گیاهی و حیوانی به‌صورت منفصل استفاده‌شده است (تصویر ۴۱).

نقش‌مایه‌های متن

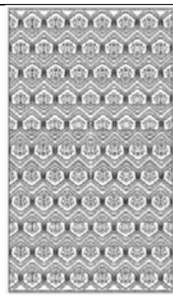
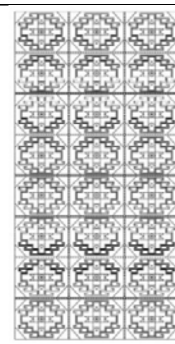
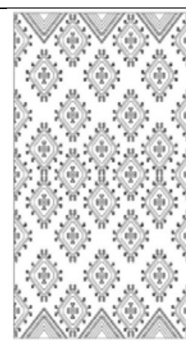
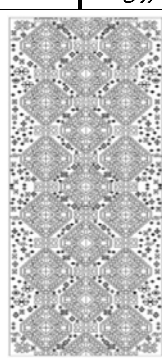
طرح و نقش‌مایه‌ها در قالی به‌عنوان اصلی‌ترین نمودهای تصویری محسوب می‌شوند که یکی از عوامل شناسایی طرح در مناطق مختلف نیز می‌باشند. در این میان طرح قالی‌های بافته‌شده در منطقه کردنشین خراسان جزو طبقه‌بندی طرح‌های ایلیاتی (ذهنی و یا حفظی باف) می‌باشند؛ که عموماً بیشتر بدون استفاده از نقشه مشخص بافته می‌شوند. همچنین در این راستا استفاده از نقش‌مایه‌های هندسی[۴] انسانی، گیاهی و حیوانی[۵] انتزاعی برگرفته از محیط زندگی بافنده ازجمله عناصر شاخص در طرح و نقش فرش‌های کردی خراسان می‌باشند. ازاین‌رو خلیل مشتاق در رابطه با دستبافته اقوام کرد این‌گونه بیان نموده است که شکل‌های ساده با ریتم و توالی خاصی تکرار می‌شوند و سطح دست‌یافته‌ها را پر می‌کنند. نقش‌های اصلی و خرده‌نقش‌ها، اغلب حالت نمادین دارند و به بیان واقعیت‌های موجود در زندگی انسان می‌پردازند تا ترکیب‌بندی‌های متعادل و مناسبی ازنظر توازن، توالی، تکرار و هماهنگی به وجود بیاید و با استفاده شایسته از ترکیب خط، سطح رنگ، تناسب و زیبایی به ظهور برسد. ذکر این نکته لازم است که در هنرهای بومی کردها نیز تکرار نگاره‌ها، به‌هیچ‌وجه بی‌هدف و تنها برای پر کردن زمینه کار از نقش و نگار نیست بلکه به ایجاد زیبایی نیز توجه شده است (مشتاق، ۱۳۸۱: ۵۴). در ادامه با بررسی در نقش‌مایه‌های قالی‌های موجود در جامعه آماری آذربایجان این نکته حائز اهمیت است که استفاده از نقوش منفصل گیاهی و انتزاعی حجم وسیعی از سطح قالی‌ها را در برگرفته است. نقش‌پردازی این نقوش با استفاده از خطوط افقی و عمودی به‌صورت تجریدی اجراشده است و بهره‌گیری از نقوش استیلیزه حیوانی در درجات بعدی مطرح می‌شوند.

---

٤. نقشمایه‌های هندسی: درون مایه ها و اشکالی که اجزاء متشکله یک طرح را تشکیل می دهند از ترکیب و اتصال و چرخش و تداوم خطوط به وجود می‌آیند. حال اگر تمامی این خطوط با یکدیگر زاویه داشته باشند طرح های حاصل در سبک هندسی طبقه بندی می شوند (نصیری، ۱۳۸۵: ۳۲).

۵. گیاهی و حیوانی: نقوش گیاهی که تنوع زیادی دارند، در سفالینه ها و نقش برجسته ها به وفور دیده می شوند و شامل برگ های روند، درخت سرو، غنچه و ... هستند. از مشهورترین آنها می توان به درخت مقدس هوم اشاره کرد. در این میان نقوش حیوانی که از حیوانات بومی فلات ایران الهام گرفته و بیشتر روی سفال ها به شیوه انتزاعی و ساده کار شده اند. این اشکال، ماهی، روباه، بُز، گوزن، اسب، شیر، ببر، گاو، غزال و انواع پرندگان واقعی و خیالی همچون عقاب، طوطی، طاووس و سیمرغ (پرنیان) را شامل می شوند (کشاورزی، ۱۳۹۴: ۱۲-۱۱)

جدول ۸. آنالیز خطی ساختار متن در قالی‌های جامعه آماری تحقیق

	کرد خراسان	آذربایجان	
بندی	 تصویر(۳۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۷) روستای برج زیدانلو، قوچان	 تصویر(۳۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۶) ناحیه کوردمیر، شیروان	
قابی (خشتی)	 تصویر(۳۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۸) روستای عمارت، قوچان	 تصویر(۳۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۷) مرکز ناحیه، گنجه، شروان	 تصویر(۳۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۸) ناحیه آق سو، شروان
سرتاسری	 تصویر(۴۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۹) آشخانه، مانه و سملقان	 تصویر(۴۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۹) مرکز ناحیه، شیروان	

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

حاشیه

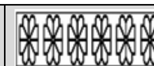
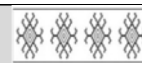
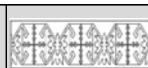
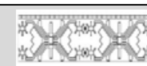
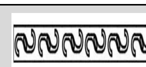
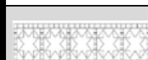
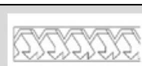
حاشیه در قالی‌های ایلیاتی و عشایری دارای ساختار و گوناگونی بر پایه نقوش هندسی و تکرارشونده است. نقوش تکرارشونده در دستبافته‌های کردی خراسان ازجمله نقوش پرکاربرد تلقی می‌شوند که در بسیاری از فضاها کاربرد دارند. «در هنر بافندگان چادرنشین آنچه مطلوب قالیبافی است تکرار نقش‌مایه‌های هندسی واضح و نیز تناوب ناگهانی وزن‌ها و قرینه‌سازی به‌طور مورب و قیقاج است» (بورکهارت، ۱۳۷۶: ۱۳۵). ازاین‌رو نیز کاظم پور در مقاله خود به نام مطالعه نقوش دستبافته‌های خراسان شمالی بیان می‌کند: اساساً نقوش تکرارشونده در حاشیه کاربرد دارد اما برخی نقوش تکرارشونده هم هستند که در متن دستبافته نیز به‌کاررفته می‌روند (کاظم پور، ۱۳۹۱: ۵۰). لذا نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در حاشیه، یکی از

ساختارهای مهم واصلی موردبررسی در قالی محسوب می‌شود ازاین‌رو تصاویر موجود در جدول (۹) به‌عنوان حاشیه قالی‌های کردی خراسان و آذربایجان در جامعه آماری می‌باشند که به همراه نام مختص خود معرفی می‌شوند.

الف) حاشیه‌های خراسان: حاشیه‌های متداول به‌کاررفته در قالی‌های منطقه به نام‌های گل شفتالو، خرچنگی، مثلث صلیبی، پروانه، اُستی بِران، تفنگی و ستاره است.

ب) حاشیه‌های آذربایجان: حاشیه‌های مورداستفاده در قالی‌های منطقه به نام‌های شمعدانی (مشعل)، خرچنگی، پیچکی (تاکی)، مداخل و لوزی است.

جدول ۹. فرم خطی حاشیه‌های به‌کار رفته در قالی‌های جامعه آماری کردنشین خراسان و آذربایجان

کرد خراسان			آذربایجان			
						
تصویر(۴۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۱) حاشیه گل شفتالو	تصویر(۴۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۲) حاشیه خرچنگی	تصویر(۴۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۳) مثلث صلیبی	تصویر(۵۱): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۰) حاشیه خرچنگی	تصویر(۵۲): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۱) حاشیه شمعدان (مشعل)	تصویر(۵۳): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۲) حاشیه رُزت دار	تصویر(۵۴): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۳) حاشیه پیچک تاکی (اِس)
						
تصویر(۴۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۴) حاشیه پروانه	تصویر(۴۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۵) حاشیه پروانه (گل نرگسی)	تصویر(۴۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۶) حاشیه تفنگی	تصویر(۵۵): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۴) حاشیه پیچک تاکی (اِس)	تصویر(۵۶): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۵) حاشیه مداخل (نوعی از باروی دوطرفه یا حاشیه زنبقی)	تصویر(۵۷): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۶) حاشیه لوزی	تصویر(۵۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۷) حاشیه اِس (از چهار سر پرنده نشات گرفته است)
					---	---
تصویر(۴۸): آنالیز خطی تصویر شماره (۷) حاشیه اُستی بران	تصویر(۴۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۸) حاشیه اِس	تصویر(۵۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۹) حاشیه ستاره	تصویر(۵۹): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۸) حاشیه شمعدانلو (شمعدانی)	تصویر(۶۰): آنالیز خطی تصویر شماره (۱۹) حاشیه سرهای پرنده	---	---

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

بیان یافته‌ها

نتایج حاصل از نمونه‌های پیشین که طی آن‌ها قالی‌هایی از مناطق کردنشین خراسان و آذربایجان ازلحاظ ویژگی‌های فرمی و ساختار طرح بررسی گردید نشان داد، استفاده از طرح‌های لچک‌ترنج دار، ترنج دار، بندی، قابی (خشتی) و واگیره‌ای در این مناطق رایج می‌باشد. در این میان نمونه طرح‌های لچک‌ترنج دار و ترنج دار بیشترین میزان نمونه‌های جامعه آماری هر دو منطقه را به خود اختصاص داده است. از همین روی بیشترین تطبیق ساختار طرح نیز در انواع طرح لچک‌ترنجی و ترنجی می‌باشد. به همین منظور در این قسمت طی مقایسه صورت پذیرفته در نمونه‌های موردبررسی هر یک از مناطق تشابه و افتراق‌ها نیز طی جداول تطبیقی تنظیم‌شده است.

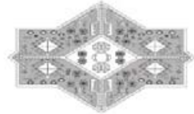
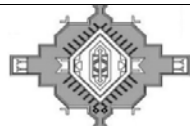
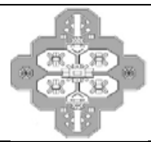
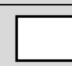
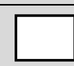
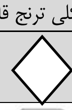
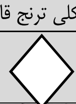
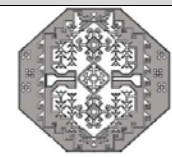
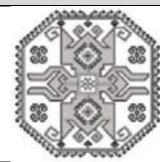
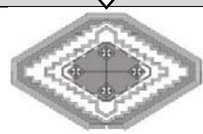
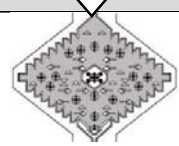
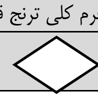
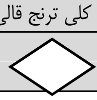
در ادامه با بررسی مطالعات در حوزه طرح و نقش این دو منطقه، آلسترهال در کتاب خود این‌گونه بیان کرده است: «کردهای خراسان در دست‌بافت‌های خود از طرح‌ها، رنگ‌ها و فنون بسیار متنوع استفاده می‌کنند. در این میان نشانه‌هایی از

اجداد قفقازی و آناتولی آن‌ها نیز در طرح‌های آن‌ها یافت می‌شود» (هال، ۱۳۷۷: ۲۱۶).

تطبیق ترنج و فرم آن در هریک از دو منطقه

طی بررسی‌های صورت پذیرفته از مطالعه فرم‌های ترنج در نمونه قالی‌های مناطق بافندگی کرد خراسان و آذربایجان که در جدول (۱۰) قابل‌مشاهده است به نظر می‌رسد پیچیدگی در نقش‌پردازی طرح و نقش ترنج‌ها از میزان یکسانی با یکدیگر برخوردار بوده و نقش‌پردازی ترنج در بیشترین حالت به‌صورت یک‌چهارم می‌باشد. همچنین ساختار شناسی فرم ترنج قالی‌های کردی خراسان با آذربایجان نشان می‌دهد که بیشترین استفاده از فرم هندسی مشترک در قالب لوزی و سپس مستطیل و هشت‌ضلعی است.

جدول ۱۰. تطبیق فرم ترنج در قالی‌های جامعه آماری تحقیق

	کرد خراسان	آذربایجان	کرد خراسان	آذربایجان
تـــرنج				
	تصویر شماره (۶۱) آنالیز خطی قالی شماره (۳)	تصویر شماره (۶۲) آنالیز خطی قالی شماره (۱۱)	تصویر شماره (۶۵) آنالیز خطی قالی شماره (۲)	تصویر شماره (۶۶) آنالیز خطی قالی شماره (۱۴)
	فرم کلی ترنج قالی	فرم کلی ترنج قالی	فرم کلی ترنج قالی	فرم کلی ترنج قالی
				
				
	تصویر شماره (۶۳) آنالیز خطی قالی شماره (۲)	تصویر شماره (۶۴) آنالیز خطی قالی شماره (۱۲)	تصویر شماره (۶۷) آنالیز خطی قالی شماره (۴)	تصویر شماره (۶۸) آنالیز خطی قالی شماره (۱۵)
	فرم کلی ترنج قالی	فرم کلی ترنج قالی	فرم کلی ترنج قالی	فرم کلی ترنج قالی
				

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

افتراق ترنج و فرم آن در هر یک از دو منطقه

بررسی‌های صورت پذیرفته در فرم ترنج دو منطقه حاکی از آن است که همخوانی عناصر ترنج و متن در قالی‌های آذربایجان از میزان بیشتری برخوردار می‌باشد همچنین تراکم نقش‌پردازی فرم ترنج در این منطقه دارای میزان بالاتری نسبت به کرد خراسان است.

تطبیق لچک و فرم آن در هر یک از دو منطقه

در رابطه با تطبیق صورت پذیرفته در فرم لچک هر دو منطقه این نکته نمایانگر است فرم هندسی مثلث قائم‌الزاویه و اتصالات لچک‌ها در قسمت طولی ازجمله وجوه تشابه در قالی‌های دو منطقه می‌باشند.

افتراق لچک و فرم آن در قالی‌های منطقه کردنشین خراسان و آذربایجان

بررسی افتراق لچک در قالی‌های جامعه آماری نمونه تحقیق نشان داد، در قالی‌های کردی خراسان لچک در ابعاد بزرگ‌تر نسبت به آذربایجان است که این امر باعث شده تا لچک در این قالی‌ها از قدرت بصری بیشتری برخوردار باشد. همچنین نوع اتصالات لچک در قسمت عرضی و طولی قالی‌های کردی خراسان از دیگر وجوه افتراق نسبت به آذربایجان است.

تطبیق نقوش متن در قالی‌های هریک از دو منطقه

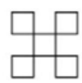
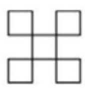
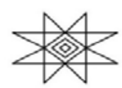
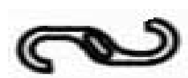
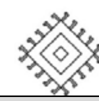
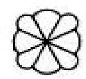
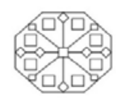
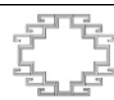
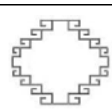
طی بررسی ساختار متن در قالی‌های جامعه آماری تحقیق پیروی از هندسه و تقارن ازجمله رکن اصلی مشترک در هر دو منطقه می‌باشد. همچنین بررسی نقش‌مایه قالی‌های جامعه

آماری کرد خراسان با آذربایجان مطابق جدول (۱۱) حاکی از آن است که استفاده از نقوش انتزاعی و گیاهی در قالی‌های کردی خراسان بیشترین میزان شباهت را با نمونه‌های مستخرج از آذربایجان دارا می‌باشند.

افتراق نقوش متن در قالی‌های منطقه کردنشین خراسان و آذربایجان

بررسی نقش‌مایه‌ها در جامعه آماری نمونه تحقیق آذربایجان حاکی از آن است که نقوش به‌صورت عینی و ملموس‌تر نسبت به خراسان اجراشده، به لحاظ نوع نقش‌پردازی بیشترین هماهنگی نقوش متن با نقوش حاشیه بوده و نقوش گیاهی و انتزاعی بیشترین کاربرد را در قالی‌ها دارد. در این میان نقوش در قالی‌های کردی خراسان نسبت به آذربایجان از انتزاعی بیشتری برخوردار بوده و بیشتر در فضایی به شکل قاب اجراشده است.

جدول ۱۱. تطبیق نقوش انتزاعی، گیاهی و حیوانی، در جامعه آماری نمونه تحقیق

نقوش انتزاعی			
کرد خراسان	**آذربایجان**	**کرد خراسان**	**آذربایجان**
نقشمایه قالی شماره (۲)	نقشمایه قالی شماره (۱۰)	نقشمایه قالی شماره (۱)	نقشمایه قالی شماره (۱۰)
			
شانه	شانه	مربع شطرنجی	مربع شطرنجی
نقشمایه قالی شماره (۹)	نقشمایه قالی شماره (۱۲)	نقشمایه قالی شماره (۲)	نقشمایه قالی شماره (۱۳)
			
ستاره	ستاره	اِس	اِس
نقشمایه قالی شماره (۴)	نقشمایه قالی شماره (۱۹)	---	---
		---	---
لوزی	قیچی	---	---
نقوش گیاهی			
نقشمایه قالی شماره (۱)	نقشمایه قالی شماره (۱۲)	نقشمایه قالی شماره (۱)	نقشمایه قالی شماره (۱۵)
			
گل	گل	غنچه	برگ چنار
نقشمایه قالی شماره (۶)	نقشمایه قالی شماره (۱۱)	نقوش حیوانی — نقشمایه قالی شماره (۸)	نقشمایه قالی شماره (۱۷)
			
لوزی	زولی (قیچی)	خرچنگی	خرچنگی

ماخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

تطبیق حاشیه فرش‌ها در دو منطقه

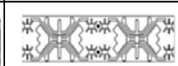
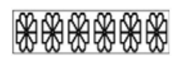
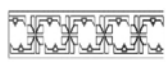
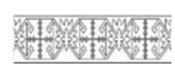
در بررسی صورت پذیرفته از نمونه‌های حاشیه هر دو منطقه که در جدول (۱۲) قابل‌مشاهده است هدف موردنظر در انتخاب حاشیه با تمرکز بر اصالت صورت پذیرفته است ازاین‌رو حاشیه‌های مشابه از هر دو منطقه انتخاب گردید. طی بررسی نتایج حاصله به نظر می‌رسد که عدم رعایت گوشه سازی از ویژگی‌های مشترک در قالی‌های هر دو منطقه است. همچنین حاشیه‌ها در منطقه کرد خراسان با استفاده از نقوش انتزاعی

گیاهی و هندسی از بیشترین میزان مشابهت با قالی‌های منطقه آذربایجان برخوردار می‌باشد.

افتراق حاشیه فرش‌ها در قالی‌های منطقه کردنشین خراسان و آذربایجان

نوارهای حاشیه در قالی‌های کردی خراسان پهن‌تر و در قالی‌های آذربایجان باریک‌تر در نظر گرفته‌شده است. همچنین نقوش قالی‌های آذربایجان نسبت به خراسان از ظرافت و پیچیدگی بیشتری برخوردار می‌باشند و انطباق نقوش حاشیه با متن دارای میزان بالایی است.

جدول ۱۲. تطبیق نقوش حاشیه در جامعه آماری تحقیق

مناطق	**خراسان**	۱- حاشیه پروانه قالی شماره (۱)	۲- حاشیه اُستی بِران قالی شماره (۱)	۳- حاشیه گل شفتالو قالی شماره (۳)	۴- حاشیه اِس قالی شماره (۸)	۵- حاشیه تفنگی قالی شماره (۶)
						
	آذربایجان	حاشیه خرچنگی قالی شماره (۱۰)	حاشیه پیچک برگ مو و غنچه قالی شماره (۱۰)	حاشیه رُزت دار قالی شماره (۱۲)	حاشیه اِس قالی شماره (۱۵)	حاشیه اِس قالی شماره (۱۷)
						

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۵

نتیجه‌گیری

قالیبافی ازجمله هنرهای مشترک میان مردم کرد خراسان نشین و جمهوری آذربایجان است. ازجمله شناسه‌های تأثیرگذار بر زیبایی فرش هر دو منطقه طرح و نقش به‌کاررفته در دستبافته‌های آنان می‌باشد که موجب جذب مخاطب شده است. طرح‌های بکار رفته در دستبافته‌های آن‌ها از ساختار فرهنگی و اجتماعی موجود در هر یک از مناطق سرچشمه پذیرفته که بیانگر اصالت‌های فرهنگی میان بافندگان بوده است به‌گونه‌ای که شناخت آن‌ها می‌تواند به تکوین مبانی نظری طرح‌ها کمک نماید. در راستای پاسخگویی به سؤال اول در پژوهش صورت پذیرفته قالیبافی در هریک از مناطق شکل و ویژگی‌های مخصوص به خود را دارا می‌باشد. نقش‌پردازی نقوش در قالی‌های هر دو منطقه به‌صورت انتزاعی و هندسی اجراشده است که در این میان طرح ترنجی و سپس لچک‌ترنجدار در قالی‌های منطقه خراسان و طرح ترنجی در قالی‌های جامعه آماری آذربایجان بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است. فرم ترنج در قالی‌های هر دو منطقه با پیروی از هندسه مخصوص خود به‌صورت سه ترنجی و با بهره‌گیری از فرم‌های هندسی هشت‌ضلعی و لوزی ترسیم‌شده است. در رابطه با نقش‌پردازی نقوش متن بیشترین فضای مورداستفاده در قالی‌های هر دو منطقه اختصاص به قاب دارد. حاشیه نیز در قالی‌های کردی خراسان با تقسیم‌بندی سه و گاها هفت‌قسمتی در نظر گرفته‌شده است ازجمله حاشیه‌های پرکاربرد در منطقه استفاده از طرح‌های اُستی بِران، گل شفتالو و اِس می‌باشد. همچنین استفاده از طرح شمعدان (مشعل)، مشعل، پیچک (تاکی)، اِس و گل‌های رِزت به‌عنوان حاشیه‌های پرکاربرد آذربایجان محسوب می‌شوند. در این میان تأثیرپذیری و تناسب حاشیه با متن در قالی‌های این منطقه از میزان بالایی برخوردار است.

در راستای پاسخگویی به سؤال دوم نیز نتایج حاصل از تحلیل تشابهات در مطالعات تطبیقی دو منطقه کرد خراسان و آذربایجان حاکی از آن است که بیشترین فرم ترنج مورداستفاده به‌صورت هشت‌ضلعی، لوزی و مربع‌مستطیل بوده است. همچنین ساختار لچک‌های دو منطقه با استفاده از مثلث قائم‌الزاویه و با نقوش همسو با متن اجراشده است. عدم رعایت گوشه سازی حاشیه در قالی‌های هر یک از مناطق ازجمله ویژگی‌های مشترک دو منطقه محسوب می‌شود. در بررسی تناسب و مشابهت نقش‌پردازی حاشیه با متن در قالی‌های آذربایجان این موضوع بیشتر موردتوجه قرارگرفته است. بیشترین اشتراک نقوش متن در قالی‌های دو منطقه، مربوط به نقوش گیاهی می‌باشد. در بررسی نقش‌پردازی نوارهای جداکننده حاشیه، فرش‌های هر دو منطقه از تزیینات ظریفی برخوردار می‌باشند. در ادامه بررسی بعد افتراق طرح و نقش قالی در هر دو منطقه، حاکی از آن است ابعاد فرم ترنج در قالی‌های مورداستفاده منطقه آذربایجان نسبت به قالی‌های کردی خراسان بزرگ‌تر می‌باشد. بررسی ساختار طراحی نقوش گیاهی در قالی‌های کرد خراسان از نقش‌پردازی‌های متنوع‌تری به نسبت آذربایجان برخوردار است. همچنین به نظر

می‌رسد در فرش‌های منطقه آذربایجان کاربرد نقوش حیوانی استلیزه دارای میزان بیشتری نسبت به کردی خراسان است.

فهرست منابع

۱. آذرپاد، حسن، و فضل الله حشمتی رضوی. (۱۳۸۳). ***فرشنامه ایران***. چاپ دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲. ایزدی، عباس، و مهناز شایسته‌فر. (۱۳۹۵). «مطالعه تطبیقی ساختار طرح لچک و ترنج قالی‌های جمهوری آذربایجان و قشقایی‌های فارس». ***دو فصلنامه علمی- ترویجی پژوهش هنر***، سال یازدهم، (شماره ۱۱)، ۵۷-۳۹.

۳. بخشی، اکرم، و علی وندشعاری. (۱۳۹۵). «بررسی ساختار فرمی طرح و نقش قالی‌های اصیل کردی خراسان (رضوی و شمالی)». ***دو فصلنامه علمی- پژوهشی گلجام***، سال دوازدهم، (شماره ۲۹)، ۹۲-۶۳ .

۴. بورکهارت، تیتوس. (۱۳۷۶). ***هنر مقدس***. ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.

۵. پاپلی یزدی، محمدحسین. (۱۳۷۱). ***کوچ‌نشینی در شمال خراسان***. مشهد: آستان قدس رضوی.

۶. توحدی، کلیم‌الله. (۱۳۶۴). ***حرکت تاریخی کرد به خراسان***. مشهد: بنیاد کتاب.

۷. حسینی، محمد. (۱۳۹۵). بازار فرش‌های روستایی شهرستان قوچان.

۸. ژوله، تورج. (۱۳۹۰). ***پژوهشی در فرش ایران***. تهران: یساولی.

۹. طیبی، حشمت‌الله. (۱۳۸۸). ***مبانی جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی ایلات و عشایر***. تهران: دانشگاه تهران.

۱۰. عمرانی، حسین. (۱۳۹۴). بازار فرش‌های روستایی شهرستان مشهد.

۱۱. فریه، ر. دبلیو. (۱۳۷۴). ***هنرهای ایران***. ترجمه پرویز مرزبان، چاپ اول. تهران: فرزان.

۱۲. کاظم پور، داریوش، و محسن سلیمانی. (۱۳۹۱). «مطالعه نقوش دستبافته‌های خراسان شمالی و استفاده از آن‌ها در طراحی نشانه». ***دو فصلنامه علمی- پژوهشی گلجام***، سال هشتم، (شماره ۲۱)، ۶۳-۴۵ .

۱۳. کشاورزی، مرجان. (۱۳۹۴). ***هندسه نقوش***. چاپ سوم. تهران: فرهنگ صبا.

۱۴. کمندلو، حسین. (۱۳۹۵). ***طرح و نقش در فرشهای عشایری و روستایی خراسان شمالی***. سمنان: دانشگاه سمنان.

۱۵. مجابی، علی. (۱۳۸۹). ***پیش درآمدی بر تاریخ فرش جهان***. نجف‌آباد: دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

۱۶. مشتاق، خلیل. (۱۳۸۱). «زیبایی‌شناسی هنرهای بومی کرد». ***رشد آموزش هنر***، سال اول، (شماره ۱)، ۵۵-۵۲ .

۱۷. ناظر، مهدی. (۱۳۹۴). شهرستان قوچان روستای عمارت.

۱۸. نصیری، محمدجواد. (۱۳۸۵). ***فرش ایران***. تهران: پرنگ.

۱۹. هال، آلستر. (۱۳۷۷). ***گلیم***. ترجمه شیرین همایون‌فر، تهران: کارنگ.

۲۰. ویچ، تاتارکیه. (۱۳۸۱). «فرم در تاریخ زیبایی شناسی». ترجمه کیوان دوست خواه، ***مجله هنر***، سال ۲۳، (شماره ۵۲)، ۶۱-۴۶ .

21. Azadi, siawas. (2001). Azerbaijani ***Caucasian rug***. The ulmke collection Switzerland.

22. Stanzer, wilfried. (۱۹۸۸). ***Kordi lives. Rugs, Flatweves of the kurds in khorasan***. wien: adil besim ohg.